

Nemcsak barátommal teremthetek kapcsolatot, hanem ellenfelemmel is, nemcsak közvetlen környezetemmel, hanem más korok történelmi embereivel is. Továbbá: folytathatok belső dialógust „jobbik Énemmel“, saját perspektívámmal, lehetőségeim és kívánságaim összességével. Végül, eljuthatok a dialógus elgondolható legmagasabb formájához: az Én és a Nem-Én közötti belső dialógushoz. Vagyis ahhoz a dialógushoz, amely az Én és a „nélkülem“ levő világ, a Nem-Én komplexum között zajlik, ami végeredményben azonos a létem és nem-létem közötti konfliktus teljes tudatával: a halállal.

„Halálom“ az egyedüli *abszolút* bizonyosság életemben, a „modern embernek“ szabály szerint a „semmit“ jelenti — így ajánlotta egykor Epikurosz —, csak egy pont valami létező mögött, *nem-létezés*.

Ez a felfogás csak a dolgokba belebonyóladott, belőlük veszett ember számára normális és jellemző, mert ha Énemet csak a dolgok birtoklására, megértésére és használatára redukálom, akkor a halál valóban csak a „vég“, a pont az életem után.

Ha azonban az emberben kifejlődik a belső dialógus, az az igyekvés, hogy nőjön és túlszárnyalja önmagát; keresse az Én magasabb kifejezésformáját, akkor a halál nemcsak pontot jelcent, nemcsak nem-létezés, hanem az én nem-létem „valósággá“, az én emberi sorsom realitásává tudatosul bennem.

A halállal élni

Nemcsak addig élek hát, „amíg vagyok“ — ahogy azt Epikurosz megfogalmazná —, nemcsak a „halál előtt“, tehát a „halál nélkül“, hanem a *halállal élek*, halálom élményével, azaz terveimben és kívánságaimban „számolhatok“ a halállal, és eszerint folytatom egész életemet.

Halálatom nem küszöbölhetem ki, de mindenképpen belefoglalhatom életembe, úgy alakíthatom ki életideálatom, hogy azt a halál ne semmisítse meg, hanem ki-telejtesse.

Feltehetem a kérdést: mit jelent a világ „nélkülem“, mit jelent halálom beállta után, és éppen ez az előfeltétele a világgal való aktív kapcsolatnak.

Minden dialógusban, amely az Én és Nem-Én között folyik, a Nem-Én felfogható halálként (nem-létem), de világgként is (nem az én létezésem) — elvben ez egy és ugyanaz. A dialógus a halállal: dialógus a világgal „nélkülem“, az abszolút Nem-Ennel. Csak benne találom meg végleg és teljesen önmagam, mert csak a halállal szemben lesz számomra teljesen nyilvánvaló, hogy mi volt egzisztenciális jelentőségű az életemben, az Énemben.

A halálos ágyon vagy a biztos kivégzés előtt nincs hazugság és tettetés, az ember meztelenül áll önmaga előtt. Csak a halállal szemben ismeri fel, mivégre folyt az élete valójában; abban a gondolatában: ha a fiam felnő és „értő ember“ lesz belőle, becsületes embert lásson bennem, kívánság rejtőzik, az tudniillik, hogy ez az ember továbbvigye az „én ügyemet“.

Így lesz a halállal való dialógus teljesen őszinte és abszolút becsületes *dialógus a világgal*. Abban a határhelyzetben, amikor Énemhez a halál közeledik, a

lehető legnagyobb komolyságot tanúsítjuk. Nem véletlenül mondják, hogy „halálosan komoly“. Én mivel az én Énem nem más, mint az Én a világban, ebben a pillanatban halálosan komolyan veszem a világot magát, önmagam, és minden mást: dolgaimat és barátaimat.

Az én *halálra meghatározottságomnak* tiszta racionális tudata azonban nemcsak a halál vagy a halálos veszély pillanatában kell hogy felébredjen. Ha tudom, mi megy végbe, már előre számolhatok vele, „mindenre előkészülhetek“. Idejében közölhetem a „világgal“ azt, amiben egy hirtelen halál esetleg megakadályozna.

Csak kivételes esetekben fordul elő, hogy a halál „megkoronázza a művet“, olyan értelemben, hogy még több embert ráz föl annak a célnak a követésére, amelyért a halálbamenő egész életében küzdött (lásd Husz János életét és halálát).

Ha létezik tehát ez az emberi lehetőség, akkor a halál megfontolásaimban nagyobb szerepet kaphat. Nem szükségszerű, hogy úgy jelenjék meg, mint nem kívánt *vég*, mint ostoba *semmi*, mint abszurd tragédia, azaz mint művemnek szétfoslása, hanem ellenkezőleg: munkámnak, Énemnek részeként.

Ide azonban csak akkor jut el az ember, ha viszonyait úgy szabályozza, hogy halála a „többiek“ a félbehagyott munka folytatására készítse. És úgy, hogy ne csak pusztá folytatásról legyen szó (mert hiszen az embernek mindenképpen és állandóan ezt kell cselekednie), hanem hogy a folytatásban éppen azt fejlesszék tovább, ami az Én legszemélyesebb részem, ami az Én sorsomhoz tartozik, amiben az Én küldetésem állott.

A modern ember legjobban meggondolkoztató jellemzője az, hogy nem tud meghalni. Többnyire úgy viselkedik, mintha a halál egyáltalán nem lenne. Röviddel halála előtt is hagyja, hogy orvosa bebeszélje: „rövidesen újra felépül“.

Az egymás kölcsönös becsapásának az életben kialakult rendszere, ami „az ember eltárgyasodásának“ százéves tendenciájában gyökerezik, nagyon is következetes: az ember még a halálban is becsapja önmagát. Amilyen valakinek az élete, olyan a halála — mondja egy régi közmondás. De a tételt meg is fordíthatjuk: amilyen a halála, olyan az élete. Azt a tényt, hogy az ember visszautasítja a nyugodt, értelmes és pozitív érzéseket a halállal kapcsolatban, csak azzal lehet magyarázni mindenekelőtt, hogy *nem tud élni*, hogy nem tudja saját életét halálosan komolyan venni.

A bölcs halál

A hindu, amikor érzi, hogy „befejezte az életet“, száz kilométereket zarándokol a szent folyóhoz, hogy ott a természetbe való átmenetének teljes tudatában haljon meg, holott a modern orvostudomány segítségével bizonyára még évekig „életben“ maradhatna. Kérdés azonban, hogy mi a lényeg. Az, hogy *hány* évet él az ember, vagy pedig inkább az, hogy *miel* tölti ezeket az éveket. Kétes, hogy a modern, az embert semmibe vevő „eldologiasodott tudomány“ ezernyi gyógyszerével nem lesz-e maga is eszköze az emberiség önmegsemmisítésének, vagy — jobbak esetében — eszköze azon értékek megsemmisítésének, amelyek az élet valódi értelmét, értékét biztosítják.

A humanizmus feladata, hogy az egyén életét sokkal behatóbban határozza meg annál, mint pusztá összességét a világon eltöltött ötven vagy hetven évnek, amelyben minden év egyenlő értékű az ember számára. Az ateista-humanista „emberközpontú filozófiának“ lehetővé kellene tennie azt, hogy az egyéni emberi életet mint *állandó érést* fogjuk fel, mint az igazi személyiség megérését, mint az emberi Én életbölcességének kifejlődését a földön.

Bizonyos értelemben minden egyes ember végigéli röviden az emberiség történetét, de nem mindenki egyenlő mértékben. A gyermekkor a maga egocentrizmusával, a reflexiók hiányával hasonlít a primitív vademberhez, aki képtelen sorsát végiggondolni. Az ifjúság drámai, heves és nehéz, ám mégsem mélyreható harcaival az emberi civilizáció kezdeteihez hasonlít. Az érett kor az emberi létezés értelméért vívott tudatos harcok ideje. Az élet küzdelem. Eredményeim és bukásaim végül bizonyos érett szellemmel ajándékoznak meg, bizonyos bölcsességgel ruháznak föl, megbékéléssel a világ és a sors iránt, kiegyensúlyozott készenléttel, hogy a természetnek megfizessük adósságunkat azért, amiért lehetővé tette számunkra a tudatos életet.

Ha életünket gyümölcsöző munka és embertársainkkal való kapcsolatunk töltötte be, akkor nem *ugyanabból* a világból távozunk, amelybe beleszülettünk. Mindenütt magunk körül látjuk tevékenységünk nyomait, barátaink reménnyel teli terveit. Nem mint véletlen vendégek halunk meg, hanem mint ennek a világnak az építői. A *mi* világunkat teremtettük meg, de ugyanakkor önmagunkat is csak mint *ennek* a világnak a gyermekei valósíthattuk meg.

Ezért fiaink, lányaink már nem ott kezdik el, ahol egykor mi, hanem a *mi* munkánkhoz kapcsolódva újra felépítik maguk körül a világot: saját világukat, mint ennek a másik világnak a gyermekei.

Ha megértjük a személyiség lényeges kapcsolódását egy meghatározott korszakhoz és az adott viszonyokhoz, az embert mint környezetének alkotóját és egyben termékét is, akkor megértettük az élet értelmét, s így a *halál* értelmét is. A személyiség akkor hal meg, amikor betöltötte hivatását, s ha eljött a távozás ideje, amikor a jövő új világában már nem tud új élet-értékeket termelni úgy, amint van, amikor gyermekei új művét éppen saját fiatalkori ideáljai miatt már akadályozná.

Ez azonban csak az egyik vonatkozás, amely lehetővé teszi a nyugodt rezignációt a halállal szemben. Erőnkből még több is telik. Nemcsak a generációk művének különbözősége létezik és az abból következő kényszer: „adjam át a helyem a fiataloknak“, azért menjek el, hogy munkámat folytathassák. A generációk munkájában van egy bizonyos fajta kontinuitás is, az emberiség bizonyos egysége a kozmoszban, abszolút elemek az *időszerű* nézetekben és ideálokban. Van tehát az ember természete és az ember története. Ezért életem — bár egy adott időszakban folyik le és időhöz kötött — tartalmaz abszolút, *általános emberi sőt világmindenség-elemeket*.

Ha én egyszer ilyen voltam, mint amilyen most vagyok, akkor létem a világmindenségben reális. „Korom szülöttje“ vagyok, de ugyanakkor valami örök is, mert az idő örök. Halálom tehát, nem-létem — a világmindenség szempontjából — csak epizódja egy *csodálatos reális folyamatnak, amelyben „valami fejlődik“*, és ez a valami is teljesen reális. Ha a halálban „minden ember útját“ járom, akkor az életnek ehhez az örök folyamatához tartozom.

Dialógus az örökkévalósággal

Halálommal eltűnik nevem, eltűnik Énem tudata a szeretetben és fájdalom-ban, a tehetetlenségben és szegénységben, de nem tűnik el annak a realitásnak a lehetősége, hogy nevet viseljek, Én legyek, hogy szeressek és szenvedjek. Voltam — tehát vagyok. Ha az időben élek, egyben az örökkévalóságban is élek.

Ez a legmélyebb tartalma a legmagasabb rendű dialógusnak: *dialógusomnak az örökkévalósággal, a világmindenséggel, az örök Én a Nem-Énnel*.

A múlt emberei ezt nem tudták átélni a vallás segítségével nélkül. Számunkra ugyan teljesen idegen dologról van szó, mégis többé-kevésbé univerzális és világmindenség-cleemeket fedezhetünk fel ebben a panteizmusban, amelyre szükség volt: a nagy Egységet a mindent átható istenség alakja személyesítette meg.

Vegyünk csak szemügyre itt egy vallásos dokumentumot, egészen más gondolatkörből, az óind *Magasztos ének*-ből:

*A víz nedvessége, a Nap és a Hold fénye — én vagyok,
A Vedák szent Omja, hang az éterben, erő az emberben.
Tiszta illata a föld sarának, a fény a tűzben vagyok én.
Minden létezőben az élet, büntetése a vétközőknek,
Az örök mag minden lényben — vagyok.
Vagyok az erősek ereje, melyben nincs rettenet és vágy,
Védett és jogos szerelme minden létezőnek —
Minden vagyok: — a jóság birodalma, láng és a sötét
Belsőlem származik, bennem van — de én nem vagyok benne!
És ha egy istenség Egyet hitében megtisztelni igyekeznek,
Látom hitét és a jó medrébe terelem.*

(*Bhagavadgita* VII. 3—12, 21)

Kétségtelenül a materialistának is lehet hasonló érzése, lehet kiindulópontja a monizmus, emocionális élménye annak, hogy „végső soron“ csak egy világ létezik: — ha fia vagyok, fia vagyok az egész létnek és minden létezőnek. A gonosz csak hiány, csak abban a vonatkozásban létezik, hogy a lét mégis jó, szép és igaz lét, mert van.

De ezt a dialógust sem fetiszizálhatjuk és nem szigetelhetjük el minden „más“ emberitől: ha az Én—Nem—Én dialógus (azaz Én—Halál, Én—Világ) a dialógus lehető legmagasabb formája, akkor maga a dialógus is újra csak része az életnek. Ezért a „legmagasabb rendű élet“ egyidőben a legpraktikusabb és legelméletibb, azaz a *világ aktív átalakításának* a folyamata, a „kozmosz meghódítása“, amelyet az „én igazságom“ maximális dialógusa inspirál és irányít emberileg.

Az ember számára „a legmagasabb“ nem az értelem, nem a megismerés, nem is a dialógus, hanem a „sub specie aeternitatis“-élet. A nagyon praktikus („haladó“) életsors tehát az, amit az idővel és az örökkévalósággal folytatott dialógus, az Én és Nem-Én dialógusa, az én lételemnek az univerzális létezéssel való dialógusa inspirál.

Igy jön létre a „kozmosz érzés“ (Einstein: „kozmosz jámborság“), amely többé már nem vallásosan illuzorikus, amelyet az embertől nem idegenít el az „isten“, hanem ami emberileg, azaz tudatosan univerzális.

Amikor a legegyszerűbb érzés összeolvad a legmagasztosabb feladattal, a gyermek szemében a „mindenki iránti szimpátiából“ az égi csillagok visszfénye ragyog. Az élet megtalálja értelmét a mában, a legegyszerűbb munkában, az emberek szeretetében és az embertársakkal való együttélésében. És nem vész el többé a jelenben, hanem testvéri egységben él a történelemmel és az örökkévalósággal.

Akkor „minden mindegy“, de nem a kifejezés szkeptikus értelmében, az alantasság és mulandóság értelmében, hanem a szellemnek minden alantas és ember-telen fölé emelkedésében — az emberhez, a világmindenség legkiemelkedőbb jelenségéhez.

A prágai filozófus Marxismus und Tod című tanulmánya a Neues Forum (Wien) 1967. októberi számában jelent meg.